

Előzetes megjegyzések az alapnyelvi kötőszók kérdéséhez[◊]

1. Bevezetés

Egyetlen biztos uráli vagy legalább finnugor eredetű kötőszó sincs az uráli nyelvek nagy etimológiai szótárai (UEW, TESz, EWUng, SKES, SSA, Mägiste) tanúsága szerint. Ennél is még fehérebb folt az alapnyelvi összetett mondatok kutatása. Pedig szintaktikai szempontból nem érdektelen, lehetnek-e kötőszók a rekonstruálandó alapnyelvi mondattani keretben. A kérdés némiképp tipológiai ízzel úgyis föltehető, a morfológiai rekonstrukció tanulságaiból kiindulva kellett-e egyáltalán lenniük a P(F)U-ban? Ebben a rövid írásban erre keresem a választ, így elsősorban elméleti-jellegű kérdésfelvetésnek szánom, nem pedig kimerítően adatolt, teljességre törekvő esettanulmánynak. Módszertani alapelvekről sem szólok bővebben, mert e kérdéskör rövid áttekintését a magam történeti-összehasonlító mondattani nézőpontjával már írásba adtam a Néprajz és Nyelvtudomány hasábjain, a Mikola-émlékkönyben (POMOZI 2001: 215–228). E rövid írás keretei között nem foglalkozom továbbá a mellérendelő kötőszók problémájával sem, szó esik viszont egy jellegzetes névmási kötőszócsoportról, a relatívumokról.

1.2. Az alapnyelv fejlettsége és a kötőszók

„A kötőszavak igen későn alakultak ki a finnugor nyelvekben. A balti finn nyelvekben számos kötőszó csak az északi vagy a déli csoportban van meg”, mondja BEREZKI balti finn nyelvekről írt monográfiájában (2000: 38). Ez a megállapítás hűen tükrözi a szakma alapvető, közkézen forgó tankönyveire jellemző nézetet. Ugyanerről a kialakulás korának kérdése nélkül l. pl. BEREZKI 1998:87. Az előbbi megfogalmazást azért emelem ki, mert ez szinte indukál egy tipológiai jellegű kérdést: indokolt-e akárcsak áttételesen azt feltételeznünk, hogy az alapnyelvben nem voltak kötőszók¹.

A következő kérdések biztosan felmerülnek:

- (a) Milyen fejlett emberi nyelv volt a PU?
- (b) Milyen tipológiai képet mutat a morfológiai rekonstrukció?
- (c) Ilyen fejlettségű és tipológiai jegyeket mutató nyelvben mekkora a szintetikuság mértéke, elképzelhető-e a teljes kötőszó-nélküliség?
- (d) Elképzelhető-e egyáltalán fejlett emberi nyelv a kötőszók teljes hiányával?

◊ Köszönetem fejezem ki mindazon ELTÉ-s és szombathelyi finnugor szakos hallgatóimnak, akik az évek során összehasonlító mondattani előadásaimon és szemináriumaimon aktívan vettek részt, és sok felvetett kérdés továbbgondolására ösztönöztek.

1 A történeti összehasonlító módszertan metodológiája alapján ezen állításokból ez levezethető. Nem rekonstruálható olyan elem x alapnyelvi szintre, melynek semmiféle közös nyoma sincs az x+1 relatív alapnyelvi szinteken.

(e) Ha nem, akkor a valódi kötőszók (majdnem teljes) etimológiai rekonstruálhatatlansága ellenére van-e mód egyes kötőszók feltételezésére/ rekonstruálására?

Nos, az (a) és (d) felvetéssel kezdve, az emberi nyelv evolúciójának szempontjából a PU-ban bizonyosan nem, hiszen a nyelvészek rekonstruálta és egyáltalán rekonstruálható alapnyelvek bármelyike annak legvégső, kifejtett fokát képviseli, és a nyelvek életében töredéknyi idő az alapnyelvektől máig tartó periódus. KORHONEN nagyon egyszerűen és szépen megfogalmazta ezt: „Nykyään kai useimmat kielitietelijät lähtevät siitä, että ihmiskielen perusominaisuudet, sanottakoon siitä universaaleiksi, eivät ole muuttuneet lainkaan siinä ajanjaksona, minkä kielihistoriallinen tutkimus voi kattaa. Katsotaan, että tämän ajanjakso on mitättömän lyhyt verrattuna siihen aikaan, minkä ihmiskieli on ollut olemassa. [...] Samanaikaisesti luottamus typologian ja universaalien voimaan on lisääntynyt.” (1993: 324)

HAJDÚ PÉTER 1966-os könyvéből (BUNy) is említhetünk idevágó részleteket: „A nyelvcsaládok alapnyelveinek megismerésével azonban nem kaptunk feleletet arra a kérdésre, hogyan alakult ki a szóban forgó alapnyelv, [...] Nem ad választ az összehasonlító nyelvészet arra a kérdésre sem, hogyan alakult ki az emberi nyelv...” (1966:41). A BUNy ezenkívül több helyen elveti a prekategóriális nyelvi viszonyok szempontjának érvényesítését a történeti vizsgálatban, így pl. a birtokost jelölő függő grammatikai morféma, vagy az alany-állítmány dualizmusának tárgyalásakor (1966: 136, ill. 81). Világos tehát, hogy a legtágabb értelemben vett nyelvtörténeti, azaz nyelvevolúciós aspektusból az alapnyelvben egyetlen szófajkategória meglétét sem lehet tagadni. Az, hogy valami nem, vagy csak feltételesen rekonstruálható, nem bizonyíték önmagában arra, hogy nem is volt. Az alapnyelvnek ugyanolyan fejlett, legfeljebb alkalmasint másféle mondattana volt, mint a mai magyarnak, ám azt nem lesz módunkban soha teljes egészében rekonstruálni. A kérdést tehát szűkebb tipológiai szempontból kell újrafogalmaznunk a (b)–(e) kérdésfelvetések mentén: beletartozik-e az alapnyelv feltehető tipológiai képebe a kötőszók kategóriája, s ha igen, mely kötőszó-típusoké?

1.3. A PU tipológiai sajátosságai és az alárendelés

A P(F)U morfológiai rekonstrukció nagymértékben agglutináló nyelvi rendszert feltételez. E képbe illik az igei személyragok, mód- és időjelek, esetragok, birtokragok és képzőelemek rekonstruált gazdag rendszere, melyhez tipológiaiilag is jól illik a fonológia-fonotaxis oldaláról pl. a magas–mély magánhangzó-illeszkedés. A mondattan oldaláról pedig többek közt a szófaji polivalencia, ezzel tipológiai összefüggésben a névszó részleges vagy teljes predikatív ragozása, röviden fogalmazva a szófaji inverzió lehetősége. Dominánsan agglutináló, ezáltal igen jelentős részben szintetikus struktúrák képe körvonalazódik, bárminemű szintaktikai rekonstrukciós-kísérlet nélkül is. Utóbbi azonban szintén nem reménytelen: a mondattani rekonstrukcióban *mutatis mutandis* használható az összehasonlító lexikológia klasszikus eszköztára is (POMOZI 2001:226). Forma-funkció-disztribúció szempontjából, a fonológiai-morfológiai rekonstrukció tanúságával összhangban nagy bizonyossággal állítható többek között, hogy a P(F)U-nak bővelkednie kellett alárendelő mellékmondat-értékű igenévi szerkezetekben². A három kritérium

2 Ez semmiben nem mond ellent pl. a volga–káma-vidéki nyelvek areális tipológiai kutatásából származó eredményeknek, melyeknek épp ünnepelt és igen kedves professzorom volt mindig is egyik vezéralakja, ugyanis az area nyelvei közötti kölcsönhatásokban az egyenes kölcsönzés mellett homogenizálódási

kivételes egybeesését látjuk az ún. ágensparticipiumok (participia agentis) esetében (a magyar és az észtet leszámítva a finnugor nyelvek között csaknem pontos forma-funkció megfelelés van), de egyes szubordináció-ekvivalenciák strukturális megfeleléseit vizsgálva (formai szempont), ill. a leánynyelvi infinitívusos / participiális mellékmondat-értékű szerkezetek közötti funkcionális megfeleléseket tekintve (funkció szempontja) a szintaktikai rekonstrukció oldaláról is megerősödik a morfológiai rekonstrukció implicit állítása: az alapnyelvnek valóban bővelkednie kellett ezen említett szerkezetekben³. Ez az első és nyilvánvaló „negatív” bizonyíték arra, hogy bizonyos kötőszók feltételezése az uráli alapnyelvre tipológiailag sem túlzottan indokolt, mégpedig a tisztán alárendelő kötőszavaké⁴. Ugyanis dominánsan agglutináló nyelv esetén az ekvivalens alárendelések szinte teljes hiányában e kötőszók funkciótlannak lennének.

1.4. Az igenévi szerkezet és az alárendelés határán. Átmenetek

Már a bevezetésben szó esett arról, hogy vannak névmási eredetű kötőszók is, sőt az etimológiai kutatások tanúsága szerint ezek túlnyomó többségben vannak. Továbbá: különbséget kell tenni bizonyos tisztán alárendelő (mondattanilag analitikus), tisztán mellékmondat értékű igenévi (mondattanilag szintetikus) valamint egyes, implicit és explicit alárendelés határán mozgó, átmeneti formák között. S kérdés az is, milyen kötőszó az, amely egy ilyen átmeneti formán jelenik meg. Ezenkívül az agglutináció mértékében az egyes leánynyelvek között e területen is igen nagy különbségek vannak. Ha a cseremiszenben nem lenne gazdag, analitikus szerkesztésű múltidő rendszer, nem lenne jelentős részben analitikus a tagadó ragozás és nem lennének névutók, szinte az agglutináló tipológiai deduktum állna előttünk testet öltve⁵. Ennek ellenére nem teljes a mellékmondat értékű igenévi szerkezetek „uralma” még akkor sem, ha a

folyamatok is elképzelhetők, pl. létező finnugor struktúrák hasonló típusú csuvas és tatár struktúrák hatására is „törökösödhetnek”.

- 3 A mondattani vizsgálódás azáltal is támogatja az alapnyelvi morfológiai konverzió kirajzolódó lehetőségét, hogy tkp. maguk az igenévi szerkezetek is tekinthetők szintaktikai konverziós jelenségeknek. Több mellékmondat értékű igenévi szerkezetet és vele ekvivalens alárendelést is ismerő neolatin nyelvnek már nyelvtani terminológiájából is kitetszik a konverzióról vallott felfogás, amikor implicit szubordinációról és explicit szubordinációról esik szó, pl. DARDANO–TRIFONE 1983, erre és a konverzióra l. bővebben POMOZI 1997: 29–34.
- 4 Ebből azonban nyelvtörténetileg még nem következik, hogy az egyes leánynyelvekben nem lehetnek elvben uráli eredetű kötőszók. Attól, hogy x_i leánynyelv y kötőszavának z funkciója tipológiai és egyéb megfontolásból nem tehető fel, még y etimológiailag lehet alapnyelvi eredetű, különösen ha a disztribúciós kritérium is támogatja ezt (y $x_2...x_n$ leánynyelvekbeli megléte). Pl. a fi. R *konsa*, é. (Wied.) *kōs* 'mikor' kötőszók a PU *ku- kérdő névmási töre mennek vissza (BERECZKI 2000:38). Sőt, PIROTTI 1(972:119) fölveti a szabályos hangmegfelelések lehetőségének fényében a zürj. *kudž* 'hogy(an)', ill. votj. *kiž*'ua.' idetartozását is, ill. megemlíti, hogy a kérdéses pozícióban a magyar hangtani megfelelés –gy. Magyar példaként Pirottinál az *így, úgy* szerepel. A magam részéről viszont mindezt kérdőjelesen, halkan megtoldanám a m. *hogy* lexémával. Ennek elvi hangtani akadálya nincs, de a PIROTTI kiegészítésével fölteendő kérdés annyira izgalmas, – *van-e PFU ragozott finnugor kérdő/vonatkozó névmás (kötőszó?) etimológiánk* – hogy erre még feltételes választ is csak igen körültekintő fonetikai (formai), funkcionális és történeti nyelvföldrajzi (disztribucionális) vizsgálódás után adnék.

nyilvánvalóan szekundér és egyébként is csak sporadikusan előforduló, orosz eredetű kötőszavakkal alkotott alárendelő mellékmondatoktól eltekintünk. Mennyiségi különbség van a temporális, finális, kauzális, modális, komparatív, lokális viszonyok szintetikus és analitikus kifejezési módjai között. **Nagyon durván általánosítva a rokon nyelvek tanúsága alapján azt mondhatjuk, a lokális és negatív finális viszonyok („jotta ei”, „nehogy” stb.) a legkevésbé hajlamosak arra, hogy bármily erős agglutináció esetében is kizárólagosan igenévi szerkezetes formákat öltsenek, a temporálisak és a finálisak pedig a leginkább.** Az igenévi formával (alapige igeneve + esetleges vonzatai) ekvivalens verbum finitum és esetleges vonzatainak megjelenése vagy párhuzamos megléte nem jelenti azonban az ekvivalens alárendelés feltétlen megjelenését ill. meglétét. Vannak átmeneti állapotok, melyek szinkrón szinten is igen jól nyomon követhetők egyes uráli nyelvekben, s melyek újabb lehetőséget teremtenek a kötőszókkal kapcsolatban. Ahogy elképzelhetőek bonyolult analitikus szintaktikai struktúrák kötőszók nélkül (ezt általában meg is említik az uráli nyelvhasználat szintaktikai fejezetei), ugyanúgy elképzelhetők átmeneti, nem egyértelműen alárendelő struktúrák kvázi-alárendelő kötőszókkal is. Ezek a kötőszók többnyire névmási eredetűek, de van ellenpélda is, pl. a cseremiszen a finális mellékmondatot záró, igenévi eredetű, és még szemantikailag sem egyértelműen absztrahálódott *маньн*, amire azonban ugyanúgy nem lehet – még szinkrón szempontból sem – egyértelműen rászűni az alárendelő kötőszó bélyegét, ahogy a következő érdekes példák egyikére sem:

(1cser) *Поньм погаш маньн, ме чодыраш кайышна.* 'Gombát szedni mentünk az erdőbe [tkp. gombát szedni mondva/hogy/céljából az erdőbe mentünk]' (POMOZI 2002: 75)

(2cser) *Шочмо мландым аралаш маньн, Мамич Бердей польшыым кычалын.* 'Hogy a hazát védje, Mamics-Berdej támogatást keresett. [tkp. Hazát védni mondva/hogy/céljából Mamics-Berdej támogatást keresett.]' (ЮЗЫКАЙН, Алеко ден Ерык 1999: 30–31.)

(3votj) *Лымы усиз ке, куасэн нискыланы мыном.* 'Jos sataa lunta, menemme hiihtämään [tkp. Hó esik ha, síelni megyünk. – szerkezeti magyar ford. tőlem, P.P.]'. (KELMAKOV-HÄNNIKÄINEN 1999: 172)

Az (1) mondat *маньн* eleme olyannyira nem absztrahálódott szemantikailag, hogy bizvást tekinthető (1) akár mellékmondat értékű igenévi szerkezetet tartalmazó, azaz formailag⁶ egyszerű mondatnak is. A (2) példa már absztrahálódott, kötőszóvá alakuló elemet mutat. Érdeemes azonban megfigyelni ugyanúgy, ahogy a vitathatatlanul feltételes kötőszót tartalmazó (3) esetében is, hogy

a. e tagmondatok (amennyiben (1)-t mégis összetett mondatként interpretálnánk) sorrendje kötelezően „mellékmondat-főmondati”;

5 A cseremiszi szóalakok szinte teljesen tisztán szegmentálhatók, „matematikailag tiszták”, nyelvjárási szinten sincs egy-két kivételes szóalaktól eltekintve semmilyen flexiós jelenség, így gyakorlatilag ismeretlen a morfológiai rendhagyóság is, amely szintén a „tisztá” agglutináció felé közelíti a cseremiszt.

6 Azt, hogy ezen igenévi szerkezetek tkp. formai szempontból egyszerű, funkcionális szempontból összetett mondatok, pontosan ezzel a szóhasználattal Csúcs Sándor írta le Votják chrestomathiájában.

b. e tagmondatok kötőszava, mind a cseremiszbem mind a votjákban a mellékmondat záró pozícióját foglalja el, esetleg az utolsó előtti helyet, de semmiképp sem az elsőt⁷. Ezt azonban magyarázhatja épp az említett kötelező „mellékmondat-főmondat”-sorrend.

A votják *ke* kötőszóhoz mindenben hasonlóan viselkedik a cseremiszb feltételes *зын* is. Az *a-b.* jelenségek leírása kényszeredetten indoeurópai terminológiájú, hiszen *a.* és *b.* éppen azt az állapotot mutatja, ami szerkezetileg a ténylegesen főmondatot-mellékmondatot tartalmazó összetett mondat és a vele funkcionálisan ekvivalens, mellékmondat értékű igenévi szerkezetes mondat közé esik, s így terminológiailag tömören leírhatatlan. Ez a forma nincs meg a finnben, így HAKULINEN-KARLSSON mondattanában sem szerepelhet a Lausemaisuden asteista c. alfejezetben. Koncentrikus körös ábrájukat alapul véve a *sivulauseet* és a *partisiippi-ilmaukset* között (vö. HAKULINEN-KARLSSON 1979: 339) még egy kategóriának kellene megjelennie, a *поньм погаш маньин* képviselte átmeneti kategóriának, aminek sem magyarul, sem finnül nem tudnék hirtelenjében találni nevet adni. Hogy ezek hogyan állhatnak szinkrón rendszerben egymás mellett, ill. az agglutináció dominanciájának csökkenése esetén milyen lehet a tipológiai változás iránya (l. nyíl), arra nézzük a következő ábrát. (1a) és (1b) között a különbség látszólag egy írásjelnyi, azonban éppen ez mutatja, hogy a kérdéses mondat a *маньин* értelmezésétől függően két tagmondatból álló kötött tagmondati sorrendű összetett mondat (1b) is, ill. mellékmondat értékű igenévi szerkezetes egyszerű mondat (1a) is lehet.

PÉLDA	FORMA
(1a) по гым погаш маньин ме чодыраш кайышна.	igenévi szerkezetes forma, nincs kötőszó, nincsenek tagmondatok
(1b) по гым погаш маньин, ме чодыраш кайышна.	átmeneti forma, a tagmondatok sorrendje kötött, mivel a <i>маньин</i> forma átmenet a szemantikailag absztrahálódott kötőszó és az igenévi szerkezet között

(4) Az erdőbe mentünk, hogy gombát szedjünk. alárendelő összetétel, általában van kötőszó, a tagmondatok sorrendje általában nem kötött, mivel az igenévi szerkezet verbum finitum + bővítményekké bomlott

1.5. A vonatkozó alárendelés és kötőszavai – Alapnyelvi kötőszók?

Az előző pontban láttunk egy lehetőséget a kötőszó megjelenésének, ill. valamely elemek kötőszóvá absztrahálódásának, a tulajdonképpeni kötőszó megjelenésének tipológiai lehetőségére. Van azonban egy nagy kiterjedésű, viszonylag homogén kategória, melyről a bevezetőben

7 Ugyanez a megfigyelés a votják példákról: „Udmurtissa sivulause tavallisesti edeltää päälausetta ja konjunktio sijoittuu sivulauseen loppuun. Konjunktion paikka lauseessa voi hieman vaihdella, mutta se ei kuitenkaan koskaan aloita sivulauseetta, niin kuin suomessa”, Kelmakov–Hännikäinen 1999:172.

már esett szó, ez pedig a vonatkozó névmásoké. Minden rokon nyelvben lehetséges az alábbi típusú mondatok alkotása:

(5 m) Oda megyek, ahová te.

(6 é) Ma sōidan sinna, kust punase mütsiga lapsed on tulnud. ‘Oda utazom, ahonnét a pirossapkás gyerekek jöttek.’

(7 cser) кушто кож да куэ, тушто шудо шуэ ‘Hol a luc s a nyír (nő), ott gyér a fű.’ (közmondás)

Vegyük észre, hogy a (7) mondatban is az (1–3) mondatokban látott tagmondatsorrend figyelhető meg. Számomra úgy tűnik, annál inkább kizárólagos e sorrend a kvázi vonatkozó mellékmondatos-alárendelések között, minél kevésbé van egyébként is tiszta alárendelés az adott nyelvben. A cseremisiz esetében ez a tipikus sorrend, ez ugyanis megegyezik a nem relatívumi homonim névmást tartalmazó igenévi szerkezetes mondat sorrendjével. A világosság kedvéért egy cseremiszből fordított magyar, bár kényszerűen nyakatekert példával szemléltetve:

(8cser) *Cырепыште мом ончалмыдам каласкалыза!*

(8m) ‘Meséljétek el, mit láttok a képen! [tkp. *A képen mit láttotokat meséljétek el!*]

A (7) mondatban megfigyelhető a vonatkozó mellékmondattá vált/váló tagmondat jellegzetes tulajdonsága: a kötőszó a mellékmondat élén áll. E példák tehát egész közel állnak a tényleges alárendeléshez. Ezek idiomatikus magyar fordítása esetén minden gond nélkül felcserélhető a tagmondatok sorrendje is. A (8cser) esetén nem, de magyar fordításainál (9a és 9b) igen:

(9a m) *Mit láttok a képen, meséljétek el!*

(9b m) *Meséljétek el, mit láttok a képen.*

Ez a tulajdonság az explicit szubordináció sajátja, az idézett átmeneti mari és udmurt formák (1–3) esetén nincs meg ez a lehetőség. Ami pedig tipológiai háttérüket illeti, ugyanúgy, ahogy ma beleférnek a legerősebben agglutináló leánynyelvek szintaktikai eszköztárába, az agglutináló dominanciájú alapnyelvébe is beleillhetnek. Nézzük ezt kissé részletesebben!

Közismert, hogy az alapnyelvre gazdag kérdő névmási (**ke*, **ku*, **mi*, HAJDÚ 1966: 60) és mutató névmási (**tä*, **to*, **nä*, **no* stb. uo.) rendszer, valamint a nyelvtani és helyjelölő esetek gazdag rendszere (8 esetrag és ennél is több eset, vö. pl. HAJDÚ 1966: 62, BERECKI 1998: 76) következtethető ki. Az uráli nyelvek vonatkozó névmásai az említett névmásokból, ragozott vonatkozó névmásai pedig ezek névszóragos alakjaiból állnak. Ha tehát egy dominánsan agglutináló nyelvben ma igaz, amit az alábbi triviális egyenlet állít, akkor ez a morfológiai szempontból dominánsan agglutinálóknak rekonstruált, nyelvevolúciós szempontból a mai természetes nyelvekkel azonos fejlettségű alapnyelvben is feltételezhetően igaz. (Természetesen mindez igaz, egyszerűbb, esetrag nélküli névmások esetében is.)

kérdő / mutató névmás (töve) (A)	+ esetrag (B)	= ragozott vonatkozó névmás (C) ⁸
fi. <i>mi-</i>	+ <i>ssä</i>	= <i>missä</i>
m. <i>ho-</i>	+ <i>l</i>	= <i>hol</i>
é. <i>ku-</i>	+ <i>s</i>	= <i>kus</i>

8 Az egyes uráli leánynyelvek leíró nyelvtanai a (C) pont esetragos vonatkozó névmásaira különféle megnevezéseket használnak. Ez azonban nincs hatással a bemutatott egyszerű egyenlet érvényére.

Azaz a vitán felül rekonstruálható (7)-beli ragozott névmást alapnyelvi keretek között is elképzelhetjük. Ami *x* igen erősen agglutináló nyelv kereteibe nem fér be, az feltehetően (9a és 9b) lenne, ahol a tagmondatsorrend átrendeződésével (szabaddá válásával) megjelenik az explicit alárendelés. Ez a szórendi átrendeződés és felcserélhetőség ad egyfelől értelmet a főmondat és mellékmondat szakszavaknak.

Összefoglalva elmondható, hogy bár tipológiailag nem zárható teljesen ki, mégsem valószínű, hogy az uráli alapnyelvben valódi alárendelő kötőszók lettek volna. Tény azonban, hogy erre a kérdésre e kérdésfelvető írás keretei közt nem lehet kimerítő választ adni. A morfológiai rekonstrukcióból, tipológiai megfontolásokból, ill. az általam közölt implicit alárendelés (alárendelő mellékmondat értékű igenévi szerkezet) – átmeneti forma – explicit alárendelés példasorok mondattani tanulságából viszont egyértelműen kiviláglik, nagyon is valószínű, hogy léteztek más jellegű, kvázi-alárendelő kötőszók és relatívumok. Arra a kérdésre tehát, hogy voltak-e egyáltalán alárendelő kötőszók, ha úgy tetszik kvázi-alárendelő kötőszók az alapnyelvben, igennel válaszolhatunk e rövid okfejtés alapján is.

Források

- BERECZKI, GÁBOR 1998: *Fondamenti di linguistica ugrofinnica*. Forum, Udine.
- BERECZKI GÁBOR 2000: *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 1990: *Chrestomathia votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DARDANO, MAURIZIO – TRIFONE, PIETRO 1983: *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. Zanichelli, Bologna.
- HAIJÚ PÉTER 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAKULINEN, AULI – KARLSSON, FRED 1997: *Nykysuomen lauseoppia*. SKS, Helsinki.
- KEELMAKOV, VALENTIN–HÄNNIKÄINEN, SARA 1999: *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Apuneuvoja 14. SUS, Helsinki.
- KORHONEN, MIKKO 1993: *Kielen synty*. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva.
- PIROTTI, GIULIANO 1972: *Grammatica vogula*. Quaderni italo-ungheresi 3. Parma.
- POMOZI PÉTER 1997: *Satzwertige Partizipien auf –mE/-mAš im Tscheremissischen: Problematik und Klassifikation*. BiblCer 2. BDTF, Szombathely, 1997.
- POMOZI PÉTER 2001: Gondolatok a történeti összehasonlító mondattanról. *Néprajz és Nyelvtudomány* 41: 215–231.
- POMOZI PÉTER 2002: *Cseremiszmagyar nyelvhasználat*. BUFF 17. ELTE, Budapest.
- ЮЗЫКАЙН, АЛЕКО ДЕН ЕРЫК 1999: Марий... кө ме улына. Gummerus, Jyväskylä.